

UDK:159.5.6.

Akram AZIZQULOV,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti
E-mail: akramproton@gmail.com

JTSBMQTMOI Samarqand filiali dotsenti F.Eshnazarova taqrizi asosida

INSON BILISH QOBILIYATI G‘AZZOLIY TALQINIDA

Аннотация

Mazkur maqolada islom ilohiyotining yirik nazariyotchilaridan biri Imom G‘azzoliyning inson bilish qobiliyati haqidagi yondashuvi falsafiy- metodologik jihatdan tahlil etilgan. Maqolada shuningdek alloma tomonidan bayon etilgan noratsional bilish haqidagi qarashlarining ilmiy ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: G‘azzoliy, inson, bilish qobiliyati, hissiy bilish, aqliy bilish, intuitiv bilish, aql va e‘tiqod.

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ГАЗАЛИ

Аннотация

В данной статье философско-методологически анализируется подход одного из крупнейших теоретиков исламского богословия имама Газали к человеческому познанию. В статье также объясняется научная значимость взглядов на иррациональное познание, высказанных ученым.

Ключевые слова: Газали, человек, познание, чувственное познание, рациональное познание, интуитивное познание, разум и вера.

HUMAN KNOWLEDGE IN THE INTERPRETATION OF GHAZALI

Annotation

This article philosophically and methodologically analyzes the approach of one of the largest theorists of Islamic theology, Imam Ghazali, to human knowledge. The article also explains the scientific significance of the views on irrational knowledge expressed by scientists.

Key words: Ghazali, man, cognition, emotional cognition, mental cognition, intuitive cognition, reason and faith.

Kirish. Islom ilohiyotining yirik nazariyotchisi hisoblangan Abu Muhammad bin Ahmad al G‘azzoliy (1059-1111) musulmon Sharqida «Hujjatul islom» va «Bahri bug‘ roq‘» (Dengiz bag‘ rli) degan yuksak unvonga sazovor bo‘lgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Uning birgina «Ixya al ulum ad-din» (Diniy ilmlarning tirilishi) asari o‘n asrdan buyon madrasalarda asosiy darslik sifatida qo‘llanilib kelinmoqda. XI asr va undan keyingi aqoid ilmni rivoji G‘azzoliy ta‘limoti bilan bog‘liq. G‘azzoliyning ilohiyot nazariyasiga oid asarlaridan tashqari «Al xulosa», «Taxofitul falsifa» (Faylasufning ixtiloflari), «Maqsadlar», «Al-maznun bihi ala g‘oyri ahlihi» («O‘zga xalqlarning yanglish fikrlari»), «Haqiqatul-qovlayn» (Ikki so‘z haqiqati), «Mavqulot» (Tushunchalar) asarlari uning islom ilohiyotining nazariy muammolari bilan birga bilish va mantiq masalalari bilan ham chuqur shug‘ullanganidan dalolat beradi.

Mutafakkirning serqirra ta‘limoti G‘arbda ham, sobiq ittifoq davrida diyorimizda ham bir tomonlama talqin etildi. Rus tadqiqotchilari Ibn Rushdning «Taxofut ul-taxofut» asari G‘azzoliyning «Taxofutul falsifa» asaridagi irratsionalistik qarashlariga raddiya sifatida yozilgan bo‘lib, uning o‘zini esa ilmiy bilishda har qanday ratsionallikni, aqliy bilishni inkor etadigan va bilishni faqat irratsionalistik mistik nuqtayi nazardan turib talqin etuvchi ilohiyotchi sifatida baholaydilar[1].

Tadqiqot metodologiyasi. Istiqloq tufayli milliy-ma‘naviy qadriyatlarimizni tiklash borasidagi xayrli ishlar qatorida Imom G‘azzoliyning ta‘limotini obyektiv, ilmiy asosda o‘rganish imkoniyati vujudga keldi. G‘azzoliyning boy ilmiy merosiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, bu holatning aksiga, ya‘ni, uni mistik irratsionalistik qarash tarafdori deyish noto‘g‘riligiga guvoh bo‘lamiz. Ayniqsa, allomaning inson bilish qobiliyati xususidagi yondashuvi bunga yaqqol misol bo‘la oladi.

Zamonaviy gnoseologiyada inson bilish qobiliyati dastlab hissiy bilishdan boshlanishi, hissiy bilish orqali predmet va hodisalarning tashqi belgilari va xususiyatlarini bilish mumkinligi qayd etiladi. Narsa va hodisalarni ichki mexanizm va qonuniyatlarini o‘zlashtirish uchun aqliy bilish, tafakkur qobiliyati

lozim. G‘azzoliy ham inson bilish qobiliyati xususida o‘z fikrlarni bayon etar ekan, mavzuni chuqurroq tushuntirib berishga harakat qiladi. U inson bilish qobiliyati hissiy va aqliy bilish bosqichlaridan iborat ekanligini, hissiy bilish bosqichini aqliy bilishga nisbatan quyi bosqich ekanligini ta‘kidlaydi. Alloma bilish jarayonini dastlab hissiy bilish qobiliyati orqali bilish, so‘ng aqliy bilish orqali davom etishini bayon etadi. Shu bois u dastlab bilish qobiliyatini tasnif qilishdan boshlaydi.

U hissiy bilish qobiliyatining mohiyatini bayon etar ekan shunday deydi: «Alloh taolo insonlarga beshta hissiyot berdiki, odamlar bundan foydalansinlar deb» [2].

Chunonchi ko‘z - ko‘rish, quloq - eshitish, burun - hid bilish va quvvati zoiqa, ya‘ni bir nimarsani totib bilmak – ta‘m bilish hamda quvvati lomisa, ya‘ni silab bilmoqlik – teri sezgisi. G‘azzoliy bularni zohiriy idrokot deb ataydi. «Ushbu hislarning har birining xos qilar amallari bordur.

Agar shu his-sezgilardan biriga halal etsa, odamlarning qiladigan amallariga halal yetkusidir» [2]. Bu besh a‘zolariing har birini o‘z bajaradigan funksiyalar mavjudligini, bordiyu ulardan birortasi shikastlansa, inson bilish qobiliyatiga jiddiy zarar yetishi mumkinligini uqtirmoqda. G‘azzoliy hissiy bilish a‘zolari inson bilish manbaining tabiiy sustrati ekanligini ta‘kidlaydi.

Alloma hissiy bilish qobiliyati aqliy bilish qobiliyatidek mukammal va aniq bilim bermaydi, deb hisoblaydi. Hissiy bilishning cheklanganligini quyidagicha tushuntiradi: «Hislariga qanday qilib ishonasan axir? Sendagi yeng kuchli his bo‘lmish ko‘rishni olaylik. Soyani bir joyda qimirlamay turganini ko‘rib, unga harakatsizlikni hukm qilasan. Vaholan-ki oradan bir muddat o‘tib uni bir da‘fada bo‘lsa-da, sekin-astalik bilan harakatlanganligiga, bir joyda harakasiz turmaganiga amin bo‘lasan [3].

Mazkur qarash zamonaviy ontologiyada borliqdagi barcha narsalar harakatda ekanligi, harakat materiyaning asosiy atributi ekanligi haqidagi konsepsiyani G‘azzoliy tomonidan bayon etilishidir. Darhaqiqat bizni ko‘zimizga go‘yoki harakasiz ko‘ringan biror bir joyda qo‘zg‘almas bo‘lganmateriya shakllarida ham doimiy fizik yoki kimyoviy harakatlar sodir bo‘ladi. Buni

hissiyot orqali emas, faqat aql orqali anglash mumkin ekanligini ta'kidlashi alloma gnoseologiyasining yutug'idir. U hatto soya ham harakatda bo'ladi, deb uqtirmoqda. Shuningdek, allomaning koinot haqidagi o'n asr avval aytilganlarini bayon etsak, u shunday deydi: "Yoki osmondagi yulduzlarin olaylik. Sening ko' zingga u kichik bir nuqta kabi ko'rinadi, biroq falakkiyot ilmi dalillari uning er kurrasidan bir necha million barobar katta ekanini isbot etadi-ku?!" [3].

G'azzoliy keltirgan misollar hissiy bilishni qanchalik chegaralanganligini, faqat aqliy mantiqiy mushohada haqiqiy bilimlarni berishini ta'kidlaydi. Hissiyotlarimiz soyani harakasiz ko'rsatadi, aqliy tafakkur orqali materiyadagi barcha narsalar harakatda, shu tufayli soya ham harakatlanadi deb ta'kidlaymiz. Hissiyotlarimiz koinodagi yulduzlarning mitti nuqta singari qabul qilinishini, aqliy tafakkur esa o'sha hissiyotda nuqta bo'lib ko'ringan mitti yulduzning qanchalik ulkan ekanligini mushohada eta oladi. Allomaning fikricha his egasi holat o'ziga qanday tuyulsa, o'shancha hukm qilaveradi. Aql hislarni beayov tarzda yolg'onga chiqaraveradi [3.30]. G'azzoliy "his egasi holat o'ziga qanday tuyulsa, o'shanga hukm qilaveradi" - deb hisoblaydi va bu hissiy bilish qobiliyatining cheklanganligin bildiradi.

G'azzoliy hissiy bilishda zohiriy idrokotdan tashqari botiniy idrokot ham mavjudligini quyidagicha izohlaydi. «Bu idrokotni ba'zisi botiniyki, bu ham beshdur. Chunonchi:

1. Xayol
2. Va quvvati tafakkur
3. Va quvvati hizf (yodlash, yodda saqlash)
4. Quvvati tazkir (esga tushirish, zikr etish)
5. Quvvati tavaxxum (intilish, bilim olishga intilish, quvvati)» [2].

G'azzoliy idrokotni botiniy shakllari deb ataydigan quvvati hizf - yodlash, esda saqlash qobiliyati va quvvati tazkir - esga tushirish kabi ruhiy jarayonlar insonning xotira qobiliyatiga mansubdir. Quvvati tavaxxum bu narsa va hodisalarni mohiyatini bilish tomon intilish, bilib olishga ishtiyoq ham kishidagi hissiy emosional kechinmalar bilan bog'liq bo'lgan ruhiy jarayondir. Xotira, xayol va quvvati tavaxxum bular inson bilish jarayonida muhim subyektiv omillar bo'lib, ruhiyat bilan bog'liq jihatlardir. Hozirgi zamon bilish falsafasida ham xotira, xayol va hissiy emosional kechinmalar ilmiy ijodiyot jarayonida muhim subyektiv omil sifatida qayd etilmoqda [6].

Alloma hissiy bilish jarayonini zohiriy va botiniy jihatlarni tushuntirib o'tgandan so'ng inson bilish qobiliyatining navbatdagi aqliy bilish imkoniyatlarini bayon etar ekan shunday deydi: "Keyin inson yana bir pog'ona - aql yuritish bosqichiga taraqqiy etadi. Endi inson vojibotlar, joiz va mahol ishlar hamda avvalgi bosqichlarda anglay olmagin boshqa ishlarni idrok etadi" [3]. Alloma bu jarayonni izohlar yekan, shunday deydi: "Demak, aql-hislar bilan idrok qilishning imkoni yo'q narsalarni anglashga sabab bo'luvchi insondagi basirat bosqichidir" [3]. Hissiy bilish qobiliyatiga nisbatan aqliy bilish qobiliyatini ustunlik jihatlarni tushuntirar yekan, G'azzoliy shunday deydi: "Hissiyotga nisbatan aql taqozo etuvchi, isboti tayin avvaliyot masalalaridan boshqa narsalarga mutlaqo ishonch yo'qdir" [3].

Mutafakkir aqlning mohiyatini inson faoliyatidagi o'rniga alohida to'xtalib o'tadi. Uning «Kimyoi saodat» asarida aqlni mohiyati va uni insonning hayot faoliyatida hamda Oллоhga nisbatan e'tiqodida tutgan o'rni keng tadqiq etilgan (5). Jumladan alloma inson faoliyatida aqlning mohiyatini bayon etib, uning to'rt xususiyati borligini quyidagicha ta'kidlaydi: birinchi xususiyati bu aql - insonni hayvonlardan ajratib turadigan sifatdir; aqlning ikkinchi xususiyati narsalarni bir-biridan farqlash va taqqoslash jihatidir; uchinchi tajribalardan foydalanish xususiyatidir. Bu fikrni davom ettirib, alloma shunday deydi «Kimki tajriba bilan toblansa, fikr-qarashlar bilan tarbiyalansa, u odatda oqil deyiladi»; hirs va nafsardan saqlay olish - bu aqlning to'rtinchi xususiyatidir [4]. Ko'rinib turibdiki G'azzoliyning aql kategoriyasini falsafiy tahlilida ratsional yondashuv elementlari mavjud.

G'azzoliy insonning hissiy va aqliy bilish qobiliyatlari o'zaro bog'liqligini tushuntirar ekan, shunday deydi:

"Hissiyotlarni aqlga xizmat qilmoq uchun xalq qilibdur. Toki aql hissiyotlar vositasi birla Haq taoloning ajoyib - g'aroyib qudratlarini bilgay. Havos (hissiyotlar -A.A) aqlning xizmatkoridir [2].

G'azzoliy tomonidan inson bilishda hissiy bilish bilan birga aqliy bilish hamda ruhiy emosional jihatlarning bir-biri bilan bog'langanligini asoslab berishi islom gnoseologiyasining yutug'idir.

G'azzoliy aqliy bilish qobiliyatidan ham ustunroq bilish bosqich - zamonaviy epistemologiyada - intuitivizm - noratsional bilish bosqichi mavjudligini irratsionalistik nuqtayi nazaridan izohlar ekan, shunday deydi: "Nihoyat inson aqldan keyingi bosqichga qadam tashlaydi. Bu bosqichda insonning qalbida aql bilan idrok qilishning imkoni yo'q bo'lgan aybga taaalluqli ishlar hamda kelajakda bo'ladigan ulkan hodisotlarni ko'ruvchi basirat hissi ko'zi ochiladi" [3].

Alloma intuitiv bilishga shubha bilan qaraydiganlarga nisbatan shunday deydi: "Qayerdan bilasan, balki aql bilan idrok qilinuvchilarning ortida ham agar ko'rinsa, xuddi aql hukmi hislarining zalolatini yolg'onga chiqargani kabi aqlning hukmini ham yolg'onga chiqaruvchi narsa bordur?! Zero aqldan g'olib keluvchi shunday idrokning hali senda ko'rinmaganini uning yo'qligini anglatmaydi-ku?! [3].

Islom ta'limotining nazariyotchisi sifatida G'azzoliy tomonidan (ilohiy) haqiqatga noratsional (irratsional) holat orqali, ya'ni ilohiy, g'aroyib orqali erishishni afzal deyishi tabiiydir. Shuning uchun bu holatni ko'proq tasavvuf vakillarida ro'y berishini nazarda tutar ekan, shunday deydi: "Kim bilsin so'fiylar o'zlarigagina xos ekanini da'vo qiladigan, hislardan begona bo'lib, nafsning tubiga sho'ng'iganlarida mushohada etadigan aqlga to'g'ri kelmaydigan hollari - shotahatu jazbalar aynan shudir balki..." [3].

Biz mutafakkirni qat'iy ratsionalistlar qatoriga qo'shmoqchi emasimiz. Ammo uni bilish jarayonida har qanday ratsionallikni inkor etuvchi irratsionalist sifatida talqin qilish, uning boy ilmiy merosiga xolisona baho berishdan yiroq bo'ladi. Haqiqatga erishishda ilohiy bilish, qalban bilishni e'tirof etar ekan, unda ratsionallikni ham e'tirof etadi. «Bas odam o'zini yaratgan Alloh azza va jallani shu aql idroki bilan tanur. Alloh taoloni ajoyib va g'aroyib yaratish qudratlarini tafakkur bilan mushohada qilib, aql nuri birla o'zini g'azab ilkidin xalos qilur» [2]. Haqiqatan ham ilohiy, qalban (noratsional) haqqa etishish uchun avvalo shariat aqidalarini ratsional mushohada etish lozim. Imom G'azzoliy ham bilishning ikkala jihatini o'zaro munosabatini nisbatini e'tirof etgan.

Ko'rinib turibdiki G'azzoliy inson faoliyatida aqlning ahamiyatini bayon etar ekan, musulmonning barcha jismoniy va ruhiy - ma'naviy faoliyati, xususan, Oллоhga nisbatan e'tiqodi aqlga asoslanishi kerakligi alloma gnoseologik qarashlarining asosiy xususiyatlaridan biridir. E'tiqodni aqlga asoslanishi lozimligini bayon etish bilan birga bilish jarayonini hissiy va aqliy bilish qobiliyatlari orqali amalga oshishi, shuning bilan birga aqliy bilish bosqichidan ham yuqoriroq bosqich - intuitiv bilish mumkinligini ta'kidlashi mutafakkirning gnoseologik qarashlarini ilmiy ahamiyatini yanada oshiradi. Fikrimizcha, G'azzoliyning bilish nazariyasiga oid konseptual g'oyalari hozirgi zamon gnoseologiyasida ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, G'azzoliyning inson bilish qobiliyati xususidagi yondashuvi avvalo ratsional ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir o'zining gnoseologik qarashlarida hissiy va aqliy bilish qobiliyatini mohiyatini bayon etar ekan, hissiy bilish imkoniyatlarini chegaralanganligini, hissiy va aqliy bilish bir-biri bilan uzviy aloqadorligini mantiqiy ratsional tarzda tushuntirib beradi. Ikkinchidan XX asr G'arbda shakllangan intuitivizm oqimining asosiy g'oyalarni mutafakkir o'n asr avval bayon etgan edi, ya'ni aqliy bilish qobiliyatidan yuqoriroq bosqichi - noratsional bilish bosqich mavjudligi, hamda u bu bosqichning xususiyatini tushuntirib o'tadi.

ADABIYOTLAR

1. Еремеев, Д.Е. Ислам: образ жизни и стил мышления. - М. Политиздат, 1990.-с. 288.
2. Газзалий. Кимей саодат (Рух ҳақиқати). Т.: Адолат. 2005 й. - 412б.

3. Ғаззолий “Ал-мункиз минад-долаал” - “Залолатдан қутилиш (Залолатдан қутқарувчи ва ҳолларни баён этувчи) - Тошкент: “Бок Медиа Шоғ” МЧЖ қошидаги “ Мунир” нашриёти, 2022 й. -176 б.
4. Ғаззолий. Ихёу улумид-дин. -Т.: Мовароуннаҳр. 2003.232 б.
5. Азизкулов А. Муслмон Шарқ фалсафасида рационаллик муаммоси // Илмий тадқиқотлар ахборотномаси. Самарқанд, 2000 й. №4. 6-11-б.
6. Мистик ва назарий билиш хусусида Ғаззолийнинг қарашлари.// СамДУ илмий тадқиқотлар ахборотномаси. 2003 й. №2. 6. Азизкулов А. Қўшоқов Ш.С. Илмий ижодиёт: Фалсафий ва илмий-назарий муаммолар (монография). Самарқанд. СамДУ нашри, 2003 й. 140-бет.
7. Ғаззолий. Кимёи саодат (Дил ҳақиқати).Т.:Камалак.1994 й.- 80 б.